

Katarzyna Smyk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

k.smyk@umcs.pl

ORCID: 0000-0002-0435-8873

Krytyczne studia nad dziedzictwem – kilka zachęt i wskazówek

Critical Heritage Studies – Some Encouragement and Guidance

Krytyczne studia nad dziedzictwem.

Pojęcia, metody, teorie i perspektywy,

redakcja **Monika Stobiecka,**

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023.

DOI: 10.12775/LL.1.2024.011 | CC BY-ND 4.0

Antologią *Krytyczne studia nad dziedzictwem. Pojęcia, metody, teorie i perspektywy* Monika Stobiecka nie tylko kapitalnie uzupełnia lukę we współczesnym polskim dyskursie heritologicznym. Przede wszystkim za pomocą tego prostego zabiegu, jakim jest zebranie i spolszczenie najistotniejszych jej zdaniem tekstów kanonicznych dla nowej subdyscypliny, przypomina i przybliża polskim badaczom szeroko rozumianej kultury krytyczne studia nad dziedzictwem. Wzmacnia tym samym dział humanistyki, który próbuje od niespełna 20 lat odpowiedzieć na pytania o istotę, znaczenie, wartości, konceptualizacje i praktykowanie dziedzictwa. Można śmiało pisać w tym aspekcie o humanistyce, gdyż te pytania i odpowiedzi pojawiły się „na przecięciu antropologii, archeologii, historii, historii sztuki, humanistyki środowiskowej, konserwatorstwa, studiów muzealnych i turystyki” (s. 13), nowej humanistyki i perspektyw post-, bio- i ekohumanistycznych czy nowomaterialistycznych. Wsparł je zwrot afektywny, antro-

poceniczny, geologiczny, ontologiczny i postsekularny, dzięki któremu możliwe stało się odświeżenie spojrzenia na modele ochrony dziedzictwa ukształtowane w XIX w. i dominujące do dziś. Środowiska heritologów muszą więc łączyć siły, by ich perspektywy mogły się spotkać i w jakimś stopniu wspierać, doprowadzając do uwspólnionych wniosków. Przyświeca im bowiem wyrażane co raz przekonanie, że uda się znieść sztuczne dzielenie dziedzictwa na materialne i niematerialne, kulturowe i naturalne, „nasze” i „obce”, czyli trudne, mroczne itd. Pojawia się jednak wątpliwość, czy przy takim rozstrzale punktów widzenia i specjalizacji, na jakim fundowane są krytyczne studia nad dziedzictwem, nie będziemy ciągle mierzyli się z eklektyzmem w badaniach dziedzictwa, zamiast cieszyć się spójną metodologią badań i interpretacji. Recenzowana pozycja każe nam tymczasem pozostawać w nadziei na wypracowanie (za kolejne 20 lat?) „nowych, alternatywnych podejść do materialnej i niematerialnej schedy po przeszłości (i terażniejszości)” (s. 13). Nie zrażajmy się przy tym wielością otwierających się perspektyw dla dyskursu heritologicznego, pozostającego właśnie *in statu nascendi*. Poczujmy się zaś zaproszeni do współtworzenia nowych ścieżek badawczych w nurcie krytycznych studiów nad dziedzictwem.

Dla tych badań przyjmuje się obecnie definicję przedstawioną podczas konferencji w 2012 r. w Göteborgu:

krytyczne studia nad dziedzictwem to kierunek w badaniu zabytków, monumentów, miejsc pamięci oraz zwyczajów i tradycji wyrastający z pałającej potrzeby przebudowy i redefinicji dziedzictwa, który powinien opierać się na „bezwzględnej krytyce wszystkiego, co istnieje”¹, w rozumieniu dotychczasowych teorii i praktyk obciążonych nacjonalizmem, imperializmem, kolonializmem, kulturowym elitaryzmem, europocentryzmem i wykluczeniami społecznymi ze względu na rasę czy pochodzenie, i wreszcie – fetyszyzacji wiedzy eksperckiej, która miała i ma w dalszym ciągu wpływ na to, jak dziedzictwo jest definiowane, wykorzystywane i zarządzane (s. 14).

Siłą tak rozumianych krytycznych studiów nad dziedzictwem jest podanie w wątpliwość tradycyjnych podejść, utożsamianych tutaj z tzw. usankcjonowanym dyskursem dziedzictwa (ang. *authorised heritage discourse* – AHD; pol. UDD) i podejściem promowanym oraz realizowanym przez instytucje oficjalnie zarządzające dziedzictwem (m.in. UNESCO² i urzędy konserwatorskie). Nie można nie zgodzić się z taką postawą, jeśli chce się odświeżyć optykę i zobaczyć ochronę dziedzictwa na nowy sposób, włącznie ze zmuszeniem kreatorów UDD do uderzenia się w piersi, jak też z oddaniem im sprawiedliwości i docenieniem tych instytucji³.

1 M.in. Smith 2021: 24–25.

2 Zob. np. Dziubata 2020, Dziubata-Smykowska 2023a.

3 Por. Michałowska 2020. W podtytule widać te dwa aspekty oceny działalności UNESCO: „Sukcesy, porażki, wyzwania”.

Więcej na temat usystematyzowanej i wielopoziomowej krytyki UDD można przeczytać w dwóch pierwszych rozdziałach recenzowanej antologii, otwierających część zatytułowaną *Kluczowe pojęcia*. Najpierw Rodney Harrison, autorytet w subdyscyplinie krytycznych studiów nad dziedzictwem, podważa kryteria i wartościowanie dziedzictwa wpisywanego na listy UNESCO, pokazując dwie skale: odgórne (upolitycznione) i oddolne (lokalne, nieoficjalne) namaszczenie dóbr kultury na dziedzictwo. Udowadnia powiązanie dziedzictwa materialnego z niematerialnym oraz wpływ nowych sposobów praktykowania dziedzictwa na zmiany krajobrazu kulturowego i wykluczenie części depozytariuszy. Mierzy się przy tym z problematyczną terminologią, wynikającą z potrzeby holistycznego podejścia do dziedzictwa przy jednoczesnym zachowaniu jego różnorodności i złożoności. Wyjście, do jakiego się ucieka, to użycie cudzysłowu (np. „rodzaje” dziedzictwa, różnorodność „rzeczy”)⁴. Pokazuje dziedzictwo „praktykowane” przez turystykę, popkulturę i tzw. przemysły dziedzictwa (ang. *heritage industry*). Uświadamia, jak UDD doprowadza do muzeifikacji i szerzenia „fałszywej historii”, niepotrzebnie odwracając uwagę społeczeństwa od teraźniejszości. Warto tu zarazem zaznaczyć, że te postulaty mogły wpłynąć np. na polskie instytucje zajmujące się centralnie ochroną dziedzictwa, gdyż Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID) od dekady przyjmuje, że dziedzictwo to „odziedziczone z przeszłości i funkcjonujące współcześnie dobra kultury, które mogą mieć formę fizyczną (materialną) [...] oraz formę duchową (niematerialną) [...] bądź też pamięć o tej spuściźnie” (Skaldawski 2017: 12). Przenikanie idei Harrisona – a więc i efektów krytycznych studiów nad dziedzictwem – do polskiej praktyki widać też w innym wymiarze: badacz postuluje uznanie dziedzictwa za działanie społeczne kształtujące wspólnotę i tożsamość oraz skupienie się raczej na praktykach i niematerialnych aspektach niż materialnych obiektach zabytkowych. Otóż np. NID prowadzi szeroką akcję edukacyjną i ekspercką, wskazującą na potencjał dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji obszarów zdegradowanych i regulowanych ustawowo gminnych programach rewitalizacji (Kozioł-Słupska 2022).

W drugim rozdziale recenzowanej antologii Laurajane Smith pokazuje dziedzictwo jako proces kultury i doświadczenie. Zgłasza potrzebę skonstruowania takiego znaczenia dziedzictwa, które pozwalałoby na pełny udział w tych procesach grup wykluczanych w ramach UDD. Dziedzictwo przy tym to nie tylko miejsca i rzeczy (zabytkowe obiekty materialne), ale przede wszystkim to, co w tych miejscach i wokół tych rzeczy się dzieje, oraz to, co uruchamia pamięć, by pogłębiać istniejące i włączać nowe sposoby „udziału w teraźniejszości i jej rozumienie” (s. 79). Podnoszona przez Smith performatywność dziedzictwa kieruje uwagę na termin ukształtowany w polskim dyskursie naukowym: *dziedziczy nieie* (Zawiła 2019). Badaczka mówi też o „przepakowaniu konceptualnej zawartości kufra z napisem »dziedzictwo«”, więc myśli biegną od razu do

4 Por. np. zmagania z tłumaczeniem Konwencji UNESCO opisywane przez Leszka Kolankiewicza (2014: 72–76).

monografii Kingi Czerwińskiej *Przepakować dziedzictwo* (Czerwińska 2018). Nie wykazuje ona wprost nawiązań do prac badaczy nurtu krytycznych studiów nad dziedzictwem, ale na swój sposób interpretuje relacje lokalności i UDD, zarówno podejmując problemy definicyjne, jak i ujawniając tematykę – jak głoszą tytuły rozdziałów trzeciego, czwartego i piątego – dziedzictwa w projektowaniu, dziedzictwa w turystyce i dziedzictwa w działaniu. Pozostając zatem w paradygmatach UDD, wychodzi naprzeciw zagadnieniu centralnemu dla krytycznych studiów nad dziedzictwem.

W rozdziale trzecim Stobiecka ponownie oddaje głos Harrisonowi, który najpierw uświadamia nam powiązania między zupełnie odmiennymi biurokratycznie kategoriami dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz „zachodnimi” (czytaj: dominującymi, UDD) i „niezachodnimi” formami jego praktykowania. Korzysta z ujęcia Latourowskiego (Latour 2010), by pokazać splatanie się w dziedzictwie przeszłości, terażniejszości i przyszłości, a w jego praktykowaniu bogactwo „procesów *splatania* i *rozplatania* ciał, obiektów, technologii, materiałów, wartości, czasowości i znaczeń” (s. 152)⁵, tudzież przenikanie się dziedzictwa z ekologią, zrównoważonym rozwojem, zdrowiem itd., a więc z pilnymi sprawami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi naszych czasów, służącymi „pielęgnowaniu przyszłości” (s. 171).

Metody i podejścia – druga część antologii – stanowią wybór najbardziej oryginalnych rozwiązań badawczych utrzymanych w nurcie krytycznych studiów nad dziedzictwem. Tekst Colina Sterlinga poświęcony jest dziedzictwu jako krytycznej metodzie badania antropocenu. Korzystając z perspektywy posthumanistycznej, autor redefiniuje pojęcia stereotypowo kojarzone z dziedzictwem, czyli muzea, pomniki i ruiny, zadaje pytania krytyczne i łączy wyobraźnię fantastyczno-naukową z metodologiami historycznymi i badaniami krytyczno-artystycznymi. Catlin Desilvey opisuje zaś dziedzictwo ruderalne: krajobrazy doznające czynnych transformacji uczestniczą z bytami więcej-niż-ludzkimi w tworzeniu przyszłego dziedzictwa ludzkości. Myślenie ruderalne w (tzw. krytycznym) zarządzaniu dziedzictwem każe systemom zakorzenionym w „zachodnim” UDD uwolnić pamięć, działać poprzez zmianę i zamęt oraz otworzyć się na niestabilność i powstawanie spontanicznego ładu. Alice Gormann pokazuje przydatność narzędzi typowych dla archeologii i antropologii do badania krajobrazu kosmicznego ze statkami kosmicznymi, kosmodromami i kosmicznymi śmieciami (nieczynnymi satelitami, zużytymi członami raket, sond, lądowików, z resztkami ludzkiej materii organicznej), jakie kultura materialna od 60 lat pozostawia w przestrzeni międzyplanetarnej. Rozważania te stanowią też przykład wykorzystania perspektywy krajobrazu kulturowego do analiz i zarządzania dziedzictwem. Materialne dziedzictwo religijne Azji w ujęciu postsekularnym omawia Denis Byrne, wychodząc od konstatacji, że w toku praktyk i badań wytworzyło się tam świecko-racjonalne ujęcie obiektów i miejsc ludowej religijności. Tekst nie

5 Zob. polskie próby takiego podejścia: Echaust 2021; Smyk 2022.

tylko stanowi „ciekawą próbę sprawdzenia teoretycznej otwartości krytycznych studiów nad dziedzictwem” (s. 33), ale powinien być też lekturą obowiązkową polskich badaczy ochrony zjawisk tradycji postludowej, których religijność potoczna i ludowa jest istotnym i wszechobecnym komponentem (np. Smyk 2017).

Trzecia część recenzowanej publikacji wprowadza dziedzictwo w przyszłość, ideą krytycznych studiów nad dziedzictwem jest bowiem antycypowanie tego, co będzie, nie zaś skupianie się na upamiętnianiu i dokumentowaniu przeszłości. Ważny staje się aspekt katastrof klimatycznych⁶, kataklizmów, terroryzmu, wojen, dzisiejszego ikonoklazmu, czyli współczesnych zagrożeń dla przyszłego dziedzictwa, widzianego jednak „w perspektywie afirmatywnej nadziei i kulturowej rezyliencji” (s. 33). Dlatego Đóra Pétursdóttir poddaje analizie materiał dryfujący – śmieci niesione przez morze i wyrzucane na brzeg (drewno, plastik, wodorosty) – jako dziedzictwo. Badaczkę szczególnie interesuje stan pośredni zwany *dryf t e r e m*, czyli faza istnienia rzeczy pozostających poza (ponad?) przewidywaniami i prognozami, wchodzących dopiero w nowe związki z napotkanymi w trakcie *dryftu* przedmiotami i zjawiskami kultury oraz natury. Śmieci płynące wodą stają się w zasadzie pretekstem do uświadomienia potrzeby redefinicji odpadów, włączenia ich w proces tworzenia dziedzictwa i nowego podejścia do zarządzania nim. Studium kolejnej autorki, Trinidad Rico, poświęcone jest dziedzictwu postkatastrofalnemu, a dokładniej – krajobrazowi po tsunami w Indonezji, z całkowicie zniszczonym dziedzictwem materialnym. Na przykładzie dyskusji nad odbudową tego dziedzictwa badaczka zauważa nierozwiązywalny w zasadzie dylemat dotyczący debat na każdej szerokości geograficznej: czy podtrzymać ciągłość dziedzictwa i nawiązywać do przeszłości poprzez rekonstrukcje, czy zapisać teraźniejszość i upamiętnić poniesioną stratę. Ten wątek kontynuuje w ostatnim rozdziale omawianej części Cornelius Holtorf, odnosząc się do *rezyliencji kulturowej* – pojawiającego się ostatnio również w polskim dyskursie terminu, oznaczającego „odporność i zdolności przystosowawcze do funkcjonowania w stanie permanentnego kryzysu” (RAT 2022: 7–25), wywołanego m.in. przez konflikty zbrojne. Istotą nowego krytycznego rozumienia rezyliencji kulturowej jest akcentowanie procesów nastawionych na przyszłość i przyswajania anomalii, przy mniejszym nacisku na powrót do poprzedniego stanu. W konkluzji autor stawia tezę, że „Większa odporność i zdolność radzenia sobie z przemianami, a nawet stratą konkretnych obiektów dziedzictwa kulturowego może pomóc ludziom dostosować się do nowych okoliczności i radzić sobie z przeciwnościami pojawiającymi się również w ich życiu” (s. 348).

Na koniec sięgnijmy do rekapitulacji, jaką we wstępie do książki zamieściła jej redaktorka:

6 Zob. projekty badawcze i prace Karoliny Dziubatej-Smykowskiej (2023b).

Redefinicja idei dziedzictwa, która dokonuje się w ramach nowej subdyscypliny, realizowana jest poprzez:

- 1) otwarcie na szersze spektrum podejść pochodzących już nie tylko z archeologii, historii czy historii sztuki, lecz także socjologii, antropologii, prawa, nauk politycznych i psychologii;
- 2) wykorzystanie i stworzenie nowych metod badawczych, przede wszystkim bazujących na analizach jakościowych, w miejsce dominujących do tej pory analiz ilościowych;
- 3) integrację badań dziedzictwa oraz muzeów ze studiami nad pamięcią, historią i archeologią publiczną (*public history*; *public archaeology*), turystyką, urbanistyką i studiami nad zrównoważonym rozwojem (*sustainability studies*);
- 4) demokratyzację dziedzictwa poprzez odrzucenie typowego dla tradycyjnych podejść do zabytków elitaryzmu, co skutkuje uwzględnieniem głosów osób, społeczności i kultur, które były marginalizowane przy formułowaniu praktyk i metod zarządzania dziedzictwem;
- 5) włączenie niezachodnich soczewek do interpretacji dziedzictwa;
- 6) promowanie synergicznego dialogu między badaczami, praktykami i społecznościami. Wyliczone tu działania są wciąż prowadzone [...] (s. 16).

W te działania Stobiecka wpisuje także prace teoretyczne polskich badaczy, ujmując je w posłowie zatytułowanym *Heritologia i (krytyczne) studia nad dziedzictwem*. Użycie nawiasu ma zwrócić naszą uwagę na to, że zdaniem autorki rodzime badania nad dziedzictwem prowadzone są jednak w ramach klasycznie rozumianej heritologii (*heritage studies*). Krytyczne podejście jest dopiero rozwijane, a największe zasługi położyła na tym polu Ewa Klekot, zarówno tłumacząc prace Laurajane Smith (2016), jak i publikując ostatnio monografię teoretyczną, korzystając z instrumentarium krytycznych studiów nad dziedzictwem (Klekot 2021). Można więc powiedzieć, że jesteśmy na początku drogi, którą wyznaczają archeologowie⁷, niejako zapraszając teraz etnologów, antropologów kulturowych i folklorystów do analiz w duchu „nowych podejść teoretycznych nastawionych na ujmowanie dziedzictwa jako społecznie zakorzenionego, nastawionego na przyszłość procesu, w którym przeszłość uobecnianiana jest w teraźniejszości w celu kształtowania nowych środowisk i praktyk” (s. 209). Wczytując się w tę definicję krytycznych studiów nad dziedzictwem, można odnieść wrażenie, że wiele prac polskich badaczy dziedzictwa kultury tradycyjnej spełnia te przesłanki od dawna.

7 Ośmioro z dziesięciorga autorów omawianej publikacji to archeolodzy; pozostałych dwoje to geografka kulturowa i muzeolog.

BIBLIOGRAFIA

- Czerwińska, K. (2018). *Przepakować dziedzictwo. Przeszłość jako projekcja rzeczywistości – przypadki śląskie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Dziubata, K. (2020). Patrymonializacja, „UNESCOizacja” i polityka. Trajektorie tańca tradycyjnego w systemie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. *Kultura Współczesna*, 4(111), 174–192.
- Dziubata-Smykowska, K. (2023a). *Dla nas to jest świętość. Folklorystyka jako forma ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Dziubata-Smykowska, K. (2023b). Kryzys klimatyczny a lokalne praktyki wobec niematerialnego dziedzictwa kulturowego? Propozycja badań nad wybranymi zjawiskami Krajowej Listy Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z perspektywy etnoklimatologicznej. *Lud*, 107, 110–141.
- Echaust, K. (2021). „Etnografia przedtekstowa” w badaniach nad światem więcej-niż-ludzkiem. Przypadek bartników w Polsce. W: K. Majbroda (red.), *Etnografia transrelacyjna. Poznanie i praxis w świecie ludzi i bytów poza-ludzkich* (s. 89–99). Uniwersytet Wrocławski.
- Klekot, E. (2021). *Kłopoty ze sztuką ludową. Gust, ideologie, nowoczesność. Słowo/obraz terytoria*.
- Kolankiewicz, L. (2014). Istota dziedzictwa niematerialnego w rozumieniu Konwencji UNESCO z 2003 roku. W: A. Rottermund (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe* (s. 72–76). Polski Komitet ds. UNESCO.
- Koziół-Słupska, A. i in. (red.). (2022). *Dziedzictwo kulturowe w rewitalizacji. Praktyczny poradnik*. Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Latour, B. (2010). *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci* (przeł. A. Derra, K. Abriszewski). Universitas.
- Michałowska, G. (2020). *UNESCO. Sukcesy, porażki, wyzwania*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- RAT (Resilience Academic Team) (red.). (2022). *Humanistyka prewencyjna*. Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie, Poznańskie Centrum Dziedzictwa.
- Skaldawski, B. (2017). Problematyka definicji dziedzictwa. W: A. Chabiera, A. Dąbrowski, A. Fortuna-Marek, A. Koziół, M. Lubaś, P. Nowak, B. Skaldawski, K. Stępnik, *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych* (s. 9–12). Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Smith, L. (2021). *Emotional Heritage. Visitor Engagement at Museums and Heritage Sites*. Routledge.
- Smyk, K. (2017). Religijność potoczna jako element dziedzictwa niematerialnego w aspekcie zrównoważonego rozwoju. W: H. Schreiber (red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Doświadczenia w ochronie krajów Europy Środkowej i Wschodniej oraz Chin. 10-lecie wejścia w życie Konwencji UNESCO z 2003 roku w perspektywie zrównoważonego rozwoju* (s. 408–423). Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Smyk, K. (2022). A rite in the light of the Actor-Network Theory – the research perspectives (as exemplified by the feast of Corpus Christi in Spycimierz). *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 61, 61–75.
- Zawiła, M. (2019). *Dziedzicznienie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.